

پیوند اعضا در آئینهٔ فقه

« همراه با بررسی مرگ مغزی »

علی پورجوهری

www.ketab.ir

انتشارات دانشگاه امام صادق علیه السلام

پورجوهری، علی ۱۳۵۲-

پیوند اعضا و مرگ مغزی در آیینه فقه / علی پورجوهری. -

تهران: دانشگاه امام صادق (علیه السلام)، ۱۳۸۳.

۲۵۶ ص. - (انتشارات دانشگاه امام صادق (علیه السلام)؛ ۱۹)

۱۸۰۰۰ ریال. ISBN 964-7746-08-3

فهرستوبیسی بر اساس اطلاعات فیبا.

کتابنامه: ص. [۲۴۷] - ۲۵۶؛ همچنین به صورت زیرنویس.

۱. پیوند اندامها و بافتها (فقه). ۲. مرگ مغزی (فقه).

۳. اخلاق پزشکی. ۴. مسائل مستحدثه. ۵. فتوایان شیعه - قرن ۱۴.

الف. دانشگاه امام صادق (علیه السلام) ب. عنوان.

۹ پ ۹ / ۱۹۸ / ۶۱ BP ۲۹۷/۳۷۹

کتابخانه ملی ایران ۱۴۰۵ - ۸۳ م

پیوند اعضا در آیینه فقه

علی پورجوهری

انتشارات دانشگاه امام صادق علیه السلام

چاپ اول - ۱۳۸۳

۱۰۰۰ نسخه

۱۸۰۰۰ ریال

شابک: ۳ - ۰۸ - ۷۷۴۶ - ۹۶۴

طرح جلد: محمدحسین بصیری

چاپ و صحافی: کارور

همه حقوق محفوظ و متعلق به ناشر است.

تهران - بزرگراه شهید چمران - پل مدیریت - صندوق پستی ۱۵۹-۱۴۶۵۵

تلفن: ۸۰۹۴۰۰۱۵ - دورنگار: ۸۰۹۴۹۱۵

فهرست اجمالی

صفحه	عنوان
۵	فهرست اجمالی
ز	فهرست تفصیلی
۱	پیشگفتار
۷	فصل اول: کلیات
۱۹	فصل دوم: رابطه انسان با اعضای بدن خویش و حدود تصرف در آن
۴۳	فصل سوم: بررسی و نقد ادله جواز و نبود جواز برداشت عضو پیوندی
۱۰۷	فصل چهارم: مرگ مغزی از دیدگاه پزشکی و فقه
۱۸۱	جمع بندی
۱۸۷	ضمائم
۲۳۱	کتابنامه

فهرست تفصیلی

صفحه	عنوان
ه	فهرست اجمالی
ز	فهرست تفصیلی
۱	پیش‌گفتار
۷	فصل اول: کلیات
۹	۱-۱. اهتمام شرع به حفظ حیات و سلامت آدمی
۱۳	۲-۱. اطلاعاتی کلی در باره پیوند اعضا
۱۳	۱-۲-۱. منابع پیوند اعضا
۱۴	۲-۲-۱. انواع پیوند اعضا
۱۴	۳-۲-۱. شرایط عمومی پیوند
۱۵	۴-۲-۱. علل و شرایط پیوند اعضا
۱۵	۵-۲-۱. معیارهای پیوند اعضا
	۶-۲-۱. مهم‌ترین اصول راهنمای سازمان بهداشت جهانی در حوزه پیوند
۱۶	اعضای انسانی
۱۷	۷-۲-۱. نتیجه‌گیری

فصل دوم: رابطه انسان با اعضای بدن خویش و حدود تصرف در آن ۱۹

۱-۲. رابطه حق انتفاع از اعضا با مسئله تصرف در اعضا ۲۱

۲-۲. وضعیت حقوق مشکوک و ارتباط آن با مسئله تصرف در اعضا ۲۳

۳-۲. وضعیت مصادیق مشکوک بین حق و حکم در ارتباط با تصرف در اعضا .. ۲۴

۴-۲. رابطه انسان با اعضای بدن خویش و حدود تصرف در آن ۲۶

۱-۴-۲. کلام قائلان به سلطه انسان بر بدن خود ۲۶

۲-۴-۲. کلام قائلان به مالکیت اعضا ۲۹

۳-۴-۲. ادله قائلان به وجود سلطه و مالکیت انسان نسبت به اعضایش ۳۱

۴-۴-۲. کلام قائلان به نبود رابطه مالکیت میان انسان و اعضایش ۳۴

۵-۴-۲. ادله قائلان به نبود مالکیت انسان نسبت به اعضایش ۳۶

۶-۴-۲. تبیین ادله مخالفان و موافقان «توانایی تصرف انسان در اعضایش» ۳۷

۷-۴-۲. جمع‌بندی و نتیجه‌گیری ۴۰

فصل سوم: بررسی و نقد ادله جواز و نبود جواز برداشت عضو پیوندی ۴۳

۱-۳: طرح بحث ۴۵

۲-۳. بررسی مسئله برداشت عضو پیوندی از جهت احکام اولیه ۴۷

۱-۲-۳. خلاصه ادله قائلان به حرمت و جواز برداشت عضو از نظر حکم اولیه آن ۴۷

۲-۲-۳. شرح و نقد ادله حرمت و جواز برداشت عضو پیوندی از جهت حکم اولیه آن ۴۸

۱-۲-۲-۳. مسئله اضرار به نفس ۴۸

۱-۱-۲-۲-۳. استدلال مخالفان برداشت عضو به حرمت اضرار به نفس ۴۸

- ۴۸ ..... ۲-۱-۲-۲-۳ بررسی و نقد این استدلال
- ۴۹ ..... ۱-۲-۱-۲-۲-۳ ادله حرمت اضرار به نفس
- ۶۱ ..... ۲-۲-۱-۲-۲-۳ مفهوم‌شناسی ضرر
- ۶۵ ..... ۳-۱-۲-۲-۳ نتیجه ارتباط مبحث اضرار به نفس با پیوند اعضا
- ۶۸ ..... ۲-۲-۲-۲-۳ مسئله تغییر خلقت
- ۶۸ ..... ۱-۲-۲-۲-۳ استدلال مخالفان برداشت عضو به حرمت تغییر خلقت ...
- ۶۹ ..... ۲-۲-۲-۲-۳ بررسی و نقد این استدلال
- ۷۲ ..... ۳-۲-۲-۲-۳ نتیجه
- ۷۲ ..... ۳-۲-۲-۲-۳ مسئله مثله
- ۷۲ ..... ۱-۳-۲-۲-۳ استدلال مخالفان برداشت عضو به حرمت مثله
- ۷۳ ..... ۲-۳-۲-۲-۳ بررسی و نقد این استدلال
- ۷۵ ..... ۳-۳-۲-۲-۳ نتیجه
- ۷۶ ..... ۴-۲-۲-۲-۳ مسئله هتک احترام و تذلیل مؤمن
- ..... ۱-۴-۲-۲-۳ استدلال مخالفان برداشت عضو به حرمت هتک احترام و
 ۷۶ ..... حرمت تذلیل مؤمن
- ۷۸ ..... ۲-۴-۲-۲-۳ بررسی و نقد این استدلال
- ۸۱ ..... ۳-۴-۲-۲-۳ نتیجه
- ۸۲ ..... ۳-۲-۲-۲-۳ نقش وصیت در جواز برداشت عضو
- ۸۲ ..... ۱-۳-۲-۲-۳ استدلال قائلان به نبود جواز وصیت

- ۲-۳-۲-۳. استدلال قائلان به جواز وصیت ۸۵
- ۳-۳-۲-۳. نتیجه ۸۹
- ۴-۲-۳. نقش ولایت در جواز برداشت عضو ۹۰
- ۱-۴-۲-۳. استدلال بر نافذ بودن رضایت ولی شرعی در امر برداشت عضو ... ۹۰
- ۲-۴-۲-۳. استدلال بر بی‌اثر بودن رضایت ولی شرعی در امر برداشت عضو .. ۹۲
- ۳-۴-۲-۳. نتیجه ۹۶
- ۵-۲-۳. نتیجه‌گیری در مورد حکم اولیة برداشت عضو پیوندی ۹۶
- ۳-۳. بررسی مسئله برداشت عضو از جهت احکام ثانویه ۹۸
- ۱-۳-۳. طرح بحث ۹۸
- ۲-۳-۳. تعیین قلمرو اضطرار در پیوند اعضا ۹۹
- ۳-۳-۳. نتیجه‌گیری در مورد حکم ثانویه برداشت عضو ۱۰۴
- فصل چهارم: مرگ مغزی از دیدگاه پزشکی و فقه ۱۰۷**
- ۱-۴. طرح بحث ۱۰۹
- ۲-۴. کلیات ۱۱۰
- ۱-۲-۴. معنای حیات و موت در کتب لغت ۱۱۰
- ۲-۲-۴. مسئله موت در قرآن کریم ۱۱۲
- ۳-۲-۴. خلاصه نظریات مطرح شده در باره چگونگی رابطه نفس یا روح با بدن ۱۱۴
- ۴-۲-۴. قلب در قرآن کریم و مراد از آن ۱۱۷
- ۵-۲-۴. نتیجه‌گیری ۱۱۹

- ۱۲۰ ..... ۳-۴. مرگ مغزی از دیدگاه پزشکی
- ۱۲۰ ..... ۱-۳-۴. تعریف مرگ از نظر پزشکی
- ۱۲۱ ..... ۲-۳-۴. بازبینی در تعریف مرگ و تغییر معیار آن
- ۱۲۳ ..... ۳-۳-۴. توضیحاتی مختصر در مورد مغز و اهمیت آن و مسئله مرگ مغزی
- ۱۲۵ ..... ۱-۳-۳-۴. تعریف مرگ مغزی
- ۱۲۶ ..... ۲-۳-۳-۴. استانداردهای مغزی برای تشخیص مرگ مغزی
- ۱۲۷ ..... ۳-۳-۳-۴. علت وقوع مرگ مغزی
- ۱۲۷ ..... ۴-۳-۳-۴. مقصود از حیات نباتی در مرگ مغزی
- ۱۲۸ ..... ۵-۳-۳-۴. علت اهمیت یافتن مرگ مغزی
- ۱۲۹ ..... ۶-۳-۳-۴. تفاوت مرگ مغزی با حالت اغمای کامل (کوما)
- ۱۳۰ ..... ۴-۳-۴. رابطه مرگ مغزی با مرگ واقعی در آرای پزشکان
- ۱۳۲ ..... ۱-۴-۳-۴. استدلال پزشکان قائل به عدم تحقق موت در مرگ مغزی ...
- ۱۳۳ ..... ۲-۴-۳-۴. استدلال پزشکان قائل به تحقق موت در مرگ مغزی
- ۱۳۶ ..... ۳-۴-۳-۴. نتیجه گیری
- ۱۳۸ ..... ۴-۴. مرگ مغزی از دیدگاه فقهی
- ۱۳۸ ..... ۱-۴-۴. تعریف مرگ از نظر فقها
- ۱۴۰ ..... ۲-۴-۴. موت و علائم آن در بیان فقها
- ۱۴۲ ..... ۱-۲-۴-۴. مسئله موت مشتبّه در روایات
- ۱۴۵ ..... ۲-۲-۴-۴. تبیین و تحلیل سخنان فقها در باره مرگ مشتبّه

- ۱۴۸ ..... نتیجه گیری ۳-۲-۴-۴
- ۱۴۹ ..... مرگ مغزی از نظر فقهی ۳-۴-۴
- ۱۴۹ ..... مسئله حیات غیرمستقر در فقه ۱-۳-۴-۴
- ۱۵۰ ..... مراد از حیات غیرمستقر و ذکر برخی احکام آن ۱-۱-۳-۴-۴
- ۱۵۵ ..... معیارهای تشخیص حیات مستقر و غیرمستقر ۲-۱-۳-۴-۴
- ۱۵۸ ..... نتیجه گیری ۴-۱-۳-۴-۴
- ۱۵۹ ..... موضع گیری فقها نسبت به حیات بیمار دچار مرگ مغزی .. ۲-۳-۴-۴
- ۱۶۰ ..... استدلال قائلان به زنده دانستن بیمار دچار مرگ مغزی . ۱-۲-۳-۴-۴
- ۱۶۵ ..... بررسی و تحلیل استدلال قائلان نظریات پیشین ۲-۲-۳-۴-۴
- ۱۶۹ ..... نظرات قائلان به جواز برداشت عضو در مرگ مغزی و تحلیل آن ۳-۲-۳-۴-۴
- ۱۷۶ ..... جمع بندی ۴-۲-۳-۴-۴
- ۱۸۱ ..... جمع بندی
- ۱۸۷ ..... ضمانت
- ۱۸۹ ..... ضمیمه «الف»
- ۱۸۹ ..... - ساقه مغز
- ۱۹۱ ..... - خون رسانی مغز
- ۱۹۳ ..... ضمیمه «ب»
- ۱۹۳ ..... - پیوند اعضا در کشورهای اسلامی

۱۹۵	ضمیمه «ج» .....
۱۹۵	- مبانی فقهی پیوند اعضا .....
۱۹۹	ضمیمه «د» .....
۱۹۹	- طب و فقه و مسئله پیوند اعضا .....
۲۲۳	ضمیمه «ه» .....
۲۲۳	- فتاوی برخی فقهای عظام و مراجع محترم تقلید در باره پیوند اعضا .....
۲۲۸	- استفتائاتی در باره مرگ مغزی .....
۲۳۱	کتابنامه .....

www.ketaboo.ir

پیش‌گفتار

امروزه مسئله پیوند اعضا، با هدف نجات جان انسانها، تأمین سلامت و کاهش درد و رنج آنها، به عنوان یکی از ارزنده‌ترین و بارزترین خدمات پزشکی به جامعه بشری، مورد توجه جهانیان قرار گرفته است و به علت دارا بودن ابعاد مختلف، سؤالات زیادی را در عرصه‌های گوناگون پزشکی، اجتماعی، دینی، اخلاقی، حقوقی و... به همراه داشته و اذهان بسیاری از اندیشمندان را به خود مشغول ساخته است.

حال، وقتی که به مسئله پیوند اعضا از این جهت می‌نگریم که در آن عضو یا اعضای از یک فرد زنده یا مرده برداشته می‌شود و سپس، در بدن فرد دیگری قرار می‌گیرد، این مسئله قبل از آنکه یک امر پزشکی باشد، چون از یک سو مستلزم تصرف در بدن انسان و تمامیت جسمانی و حق فرد و از سوی دیگر، به خاطر هدف نجات انسانها از مرگ و یا رهایی آنها از درد و رنج بیماریهای مهم است، یک امر اخلاقی، فقهی و حقوقی خواهد بود و لذا پرداختن به این ابعاد، به عنوان مبانی و اصول اولیه پیوند اعضا، از اهمیت و اولویت ویژه‌ای برخوردار است.

این اهمیت زمانی آشکارتر می‌شود که می‌بینیم شرع مقدس اسلام در رابطه با مسئله تصرف در بدن و همچنین حفظ حیات و سلامتی آن احکام خاص فقهی در دو بعد تکلیفی و وضعی قرار داده و نسبت به این مسائل، حساسیت ویژه‌ای مبذول داشته است و همین امر سبب می‌شود که بررسی فقهی پیوند اعضا از جهت احکام تکلیفی و وضعی آن، به عنوان ضرورتی اجتناب‌ناپذیر

مطرح شود.

به عبارت دیگر، اگر چه در پیوند اعضا، انگیزه و هدفی کاملاً معقول و مشروع و حتی مقدس، یعنی: نجات جان انسانها و رهایی آنها از درد و رنج بیماریهای مهم و صعب‌العلاج مورد نظر است، اما چون که تحقق این اهداف مستلزم تصرف در تمامیت جسمانی شخص زنده یا مرده و برداشت عضو یا اعضای از بدن وی است و لاجرم این کار موجب وارد آمدن نقص و ضرر و جراحت بر پیکر می‌شود و از جهت فقهی هم، در این باره احکام خاص تکلیفی، مبنی بر حرمت اضرار به نفس و حرمت جداسازی اعضای بدن میت وجود دارد و از نظر شرعی تصرف در بدن، تابع ضوابط، اصول و دارای حدود و قصوری است و هر گونه تصرفی جایز نیست؛ لذا در نگاه اول، این احکام به عنوان مهم‌ترین موانع بر سر راه پیوند اعضا ظاهر می‌شود و باعث می‌شود که صدور حکم فقهی به سادگی میسر نشود.

از طرف دیگر، مسائلی چون پدیده مرگ مغزی، نبود وصیت میت یا رضایت اولیای وی و... بر پیچیدگی بحث می‌افزاید.

بنابراین، نحوه نگرش و موضعگیری فقها نسبت به مسئله پیوند اعضا و به عبارت دقیق‌تر نسبت به برداشت عضو پیوندی از بدن فرد زنده یا مرده، بسیار حساس و سرنوشت‌ساز است و هر گونه تصمیم‌گیری، در حقیقت تصمیم‌گیری در باره حیات و سلامت انسانهاست و در این میان، صدور حکم در مورد برداشت عضو از مردگان مغزی از همه مهم‌تر، حساس‌تر و سرنوشت‌سازتر است.

البته باید توجه داشت که مسئله پیوند اعضا را از جهات مختلف فقهی می‌توان بررسی کرد و این پدیده در حوزه فقه، دارای فروع و تفصیلات متعددی نظیر بحث احکام تکلیفی برداشت عضو از بدن انسان، خرید و فروش اعضای پیوندی، احکام وضعی کفاره، دیه و قصاص برای قطع عضو، پیوند عضو مقطوع شخصی که به خاطر اجرای حد یا قصاص عضو قطع شده است، تهیه عضو پیوندی از محکومان به اعدام و... است؛ اما از آنجا که در میان این موضوعات، بحث حکم تکلیفی جواز و نبود جواز برداشت عضو از افراد زنده یا

مرده و بیماران دچار مرگ مغزی به عنوان اولین و مهم‌ترین مباحث پیوند اعضا مطرح است و سایر مباحث متفرع بر این مبحث است و در این باره نیز از جهت کارهای پژوهشی دانشگاهی به شکل استدلالی و تفصیلی کمبود وجود دارد؛ لذا اهمیت و ضرورت این مسئله ایجاب کرد که با هدف تبیین نگرش فقها، نسبت به حکم تکلیفی جواز و نبود جواز برداشت عضو از شخص زنده، مرده و افراد دچار مرگ مغزی، اقدام به پژوهشی در قالب پایان‌نامه کارشناسی ارشد با عنوان «بررسی فقهی پیوند اعضا از منظر احکام تکلیفی» بنمایم؛ و سپس این پژوهش با انجام برخی تغییرات، به صورت کتاب حاضر و با عنوان «پیوند اعضا در آئینه فقه» در آمد (در ضمن، اصل پایان‌نامه، به عنوان پژوهشهای برتر استان فارس در سال ۱۳۸۰ انتخاب و معرفی شده است).

باید به این نکته توجه داشت که در این پژوهش به هیچ عنوان قصد صدور فتوا و حکم نهایی را ندارم، بلکه هدف، بررسی و تبیین دیدگاه فقها نسبت به این مسئله، به شکل تفصیلی و استدلالی و در قالب طرح، دسته‌بندی و مقایسه کردن آرا، مبانی و استدلالهای آنان، جهت اثبات صحت فرضیه‌های این پژوهش بوده است که این فرضیه‌ها عبارت است از:

۱. تصرف انسان زنده در اعضای بدن خویش به خاطر منفعتی عقلایی و مشروع، مانند پیوند اعضا جایز است؛ مگر اینکه مانعی عقلی یا شرعی وجود داشته باشد؛
  ۲. انسان دارای حق اذن و حق وصیت جهت تصرف در اعضای بدنش پس از مرگ است؛
  ۳. فقه بیمار دچار مرگ مغزی را در صورت اتفاق نظر پزشکان و عرف مرده می‌داند.
- همچنین با توجه به هدف و فرضیه‌های بالا، باید به سؤالات اصلی زیر پاسخ داد:
۱. رابطه انسان با اعضای بدنش از جهت دارا بودن حق تصرف و حدود آن چگونه است؟
  ۲. اگر انسان در زمان حیات خود حق تصرف در اعضای بدنش را داشته

باشد، آیا این حق بعد از مرگ نیز وجود دارد؟

۳. از نظر احکام اولیه، چه مواردی به عنوان مجوز برداشت عضو و چه مواردی به عنوان موانع برداشت عضو از بدن انسان زنده و مرده مطرح شده است؟

۴. از نظر احکام ثانویه، چه زمانی در مسئله پیوند اعضا، مصداق اضطرار برای برداشت عضو تحقق می‌یابد؟

۵. دیدگاه فقه نسبت به مسئله مرگ از جهت تعریف و ملاکهای آن چیست؟

۶. آیا از نظر فقهی، مرگ مغزی، مصداقی از مرگ است؟

این اثر در چهار فصل تنظیم شده است که فصل اول، کلیات، به بیان اهمیت حیات و سلامت انسانها از دیدگاه شرع و نقش پیوند اعضا در حفظ این حیات و نیز برخی مباحث علمی پیوند اعضا اختصاص دارد.

در فصل دوم، رابطه انسان با اعضای بدن خویش از جهت حق تصرف و حدود آن، سلطه و مالکیت انسان نسبت به پیکرش و ارتباط آن با شکل تصرف در اعضای بدن مطرح شده است.

در فصل سوم، ادله جواز و نبود جواز برداشت عضو پیوندی از بدن افراد زنده و مرده و فتاوی فقها در قالب احکام اولیه و ثانویه نقد و بررسی شده است. و سرانجام، در فصل چهارم، مسئله مرگ و مرگ مغزی را از دیدگاه پزشکی و فقهی مطرح کرده‌ایم که به مباحثی نظیر تعریف مرگ، معیارهای تشخیص مرگ، مرگ مغزی و رابطه آن با مرگ کامل، موت مشتبّه، حیات مستقر و غیرمستقر و... پرداخته شده است و علاوه بر اینکه در پایان هر فصل، نتیجه آن را آورده‌ایم، در پایان فصل چهارم نیز، نتایج کلی تمام فصول را بیان کرده‌ایم و سرانجام با بخش ضمیمه که شامل تصاویر، متن مصاحبه با دو تن از مراجع تقلید، نظر اهل سنت نسبت به پیوند اعضا و فتاوی برخی مراجع تقلید در مورد پیوند اعضا و مرگ مغزی است، این پژوهش را به آخر رسانده‌ام.

در رابطه با موانع و مشکلات، به خاطر جدید بودن و به اصطلاح مستحدثه بودن مسئله پیوند اعضا، مهم‌ترین مانع، علاوه بر پیچیده بودن موضوع تحقیق، کمبود اطلاعات مورد نیاز و منابع تحقیق به ویژه در رابطه با جنبه استدلالی بحث

و مسئله مرگ مغزی بود و همین امر باعث شد که مدت زمان زیادی، صرف جستجوی منابع تحقیق و گردآوری اطلاعات بشود، مضافاً بر اینکه دستیابی به این منابع و اطلاعات خود نیز مشکل دیگری بود که تمامی این موارد، بسبب توفیق اقامت سه هفته‌ای نگارنده در شهر مقدس قم شد و از کتابخانه‌ها و مراکزی نظیر کتابخانه تخصصی مرکز تحقیقات فقهی قوه قضائیه امام خمینی (ره)، کتابخانه تخصصی فقه و اصول، کتابخانه مسجد اعظم، کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی (رض)، بانک اطلاعات دفتر تبلیغات اسلامی و مجمع فقه اهل بیت (علیهم السلام) قم، جهت دستیابی به منابع و اطلاعات مورد نیاز استفاده کردم و البته در تمام این مدت شاهد برکات و آثار معنوی اقامت در جوار بارگاه ملکوتی حضرت معصومه (سلام الله علیها) بودم و بدون شک، اگر یاری پروردگار متعال و تأییدات کریمه اهل بیت (علیهم السلام) نبود، هرگز موفق نمی‌شدم.

در اینجا، مراتب سپاس و قدردانی خود را نسبت به تمام افرادی که در تألیف، تدوین و چاپ و نشر این اثر مرا یاری کردند، ابراز می‌دارم؛ به خصوص اساتید بزرگوار آقایان حجت‌الاسلام سعید رجحان، دکتر فرامرز گودرزی و احمدعلی قانع که در حین پژوهش و نگارش این اثر به عنوان پایان‌نامه، بنده را از راهنمایی‌های خود بهره‌مند ساختند.

همچنین، از مدیریت مدرسه علمیه معصومیه قم و طلاب آن مدرسه، آقایان سلمان حبیبی در مرکز تحقیقات فقهی قوه قضائیه امام خمینی (ره) قم، حجت‌الاسلام مهدی فقیهی در مجمع فقه اهل بیت (علیهم السلام) قم و تلاشهای دست‌اندرکاران انتشارات دانشگاه امام صادق (علیه السلام) به ویژه آقای محمدحسین بصیری که بر کلیه مراحل تدوین و چاپ اثر، نظارت کامل داشتند، بسیار سپاسگزارم و از درگاه پروردگار متعال برای این بزرگواران سعادت دنیا و آخرت را مسئلت می‌نمایم.

و خالصانه‌ترین سپاس خود را نثار پدر و مادر عزیزم می‌نمایم که با محبتها، صبوریا و دعا‌های خویش، مرا تا ابد شرمنده ایشار و فداکاریهایشان کرده‌اند و نیز از خواهر خوبم، که با دعای خیر خویش مرا یاری کرد، بسیار

ممنونم و این اثر را به آنان تقدیم می‌نمایم.
در پایان امیدوارم که این پژوهش بتواند در مراکز پژوهشی و آموزشی
استفاده و زمینه‌ساز پژوهشهای فقهی عمیق‌تر و وسیع‌تر در موضوعات مستحدثه
پزشکی شود.

علی پورجوهری

www.ketab.ir